

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/105084>

Please be advised that this information was generated on 2019-02-18 and may be subject to change.

Imitatio in het Latijnse humanistenproza

MARC VAN DER POEL

Het humanistenlatijn

In deze bijdrage worden enkele beknopte en oriënterende beschouwingen gewijd aan de *imitatio* in het Latijnse humanistenproza. Historisch gesproken speelt de Latijnse literatuur van de Renaissance een belangrijke rol in de discussie over stijlopvattingen, niet alleen vanwege het belang van deze literatuur zelf, maar ook omdat de theorie en de praktijk van de literaire *imitatio* in de volkstalen zich ontwikkeld heeft uit de Latijnse *imitatio*.

Het humanistenlatijn is de voortzetting van het middeleeuwse Latijn, dat wil zeggen, het is de geleerdentaal die gebruikt werd in het onderwijs, de kerk, de politiek en de geleerde studies in de ruimste zin van het woord (wetenschap, literatuur, recht, enzovoorts). Sinds het einde van de oudheid leerde men Latijn op school, en wel door middel van de *imitatio*, dat wil zeggen, door middel van het bestuderen van een canon van schoolauteurs en door praktijkoefening in de vorm van opstel oefeningen.¹ In de geschiedenis van het *trivium*, dat de drie taalvakken grammatica, dialectica en rhetorica omvat, en in de geschiedenis van de Latijnse literatuur heeft de Renaissance een eigen plaats omdat de humanisten een bijzonder grote waardering koesterden voor de elegantie van het Latijn.² Daarom kozen de humanisten als uitgangspunt voor hun imitatie uitdrukkelijk de klassieke auteurs en hun navolgers. Dankzij de krachtige cultivering van het Latijn, te beginnen op school, wordt de Renaissance gekenmerkt door een grote bloei van poëzie en kunstproza. Deze periode kent enkele grote schrijvers die door hun hoge niveau en hun authentieke stijl tot de hoogtepunten van de Latijnse literatuur behoren.

¹ In de Renaissance wordt de term *imitatio* ook wel gebruikt voor de opstel oefening.

² Zo vertelt Petrarca in een klassiek geworden passage uit een beroemde brief (*Seniles*, 16, 1), dat hij al in zijn prille jeugd Cicero las, nog voor hij Latijn kende, aangetrokken als hij zich voelde door de welluidendheid van de taal ('sola me verborum dulcedo quaedam et sonoritas detinebat'). Zie F.F. Blok (red.), *Seventy-Seven Neo-Latin Letters* (Groningen, 1985), pp. 133-143; de aangehaalde woorden op p. 136, r. 41.

Twee opvattingen over literaire *imitatio*

Het ideaal van het bereiken van een excellente, persoonlijke stijl als middel om een zelfstandige plaats in de letteren te verwerven is kenmerkend voor het humanisme.³ Op de vraag hoe dat ideaal bereikt kan worden spitst het literaire *imitatio*-debat, ook wel Ciceronianenstrijd genoemd, in de Latijnse Renaissance zich toe. In dat debat kunnen twee in principe tegengestelde opvattingen gedefinieerd worden, namelijk de opvatting van de 'puristen' (doorgaans Ciceronianen) en die van de 'eclecticici'. De confrontatie tussen deze twee opvattingen voltrekt zich in enkele teksten die al sinds de Renaissance als klassiek gelden. De belangrijkste zijn twee paar brieven van Italiaanse humanisten. Het eerste paar omvat een brief van de eclecticus Angelo Poliziano (1454-1494) aan de Ciceroniaan Paolo Cortesi (1465-1510) en Cortesi's antwoord daarop.⁴ Het tweede paar omvat twee traktaatjes in briefvorm, uitgewisseld tussen de eclecticus Gianfrancesco Pico della Mirandola (1469-1533) en de Ciceroniaan Pietro Bembo (1470-1547).⁵ Daarnaast gelden nog enkele teksten als klassiek, waaronder de *Ciceronianus* van de eclecticus Erasmus en de polemische reacties daarop van de Ciceronianen Julius Caesar Scaliger (gestorven in 1558) en Etienne Dolet (1508-1546) de bekendste zijn.⁶

³ Zie voor dit onderwerp bijvoorbeeld de volgende brieven uit de collectie *Familiarum rerum libri XXIV* van Petrarca: I, 8; I, 9 (2-3); XIII, 19 (met name 9-17). Zie ter oriëntatie verder R.G. Witt, 'Medieval Italian Culture and the Origins of Humanism as a Stylistic Ideal', in: A. Rabil, Jr., *Renaissance Humanism. Foundations, Forms, and Legacy* (Philadelphia, 1988), deel 1, pp. 29-70.

⁴ De twee brieven zijn in de Renaissance gepubliceerd onder nummers 16 en 17 uit boek 8 van de briefwisseling van Poliziano; geraadpleegde editie: *Angeli Politiani, et aliorum virorum illustrium, Epistulorum libri duodecim* (Basel, 1522), pp. 303-311. Engelse vertaling in I. Scott, *Controversies over the Imitation of Cicero in the Renaissance* (New York, 1910; herdruk Davis, 1991), deel 1, pp. 17-22.

⁵ Moderne editie door G. Santangelo, *Le epistole "De imitatione" di Giofrancesco Pico della Mirandola e di Pietro Bembo* (Florence, 1954). Zie pp. 20-23 van deze editie voor de zestiende-eeuwse edities. Engelse vertaling in Scott, op. cit. (noot 4), deel 2, pp. 1-18.

⁶ De vier brieven uit Italië en de *Ciceronianus*, alsmede een keur van andere interessante 16e- en 17e-eeuwse teksten over de *imitatio* zijn te zamen uitgegeven, voorzien van een inleidende studie, door F.A. Hallbauer, *Collectio praestantissimorum opusculorum de imitatione oratoria* (Jena, 1726). Hallbauers inleidende studie (pp. 1-40) is overzichtelijk en bevat talrijke verwijzingen naar relevante literatuur uit de zestiende en zeventiende eeuw. Hallbauer (1692-1750) was onder andere docent in de *artes* en schreef in dezelfde periode een *Anweisung zur deutschen Oratorie nebst Vorrede von den Mängeln der Schuloratorie* (Jena, 1725 en 1728). In 1731 werd hij hoogleraar in de *rhetorica* en *poetica* te Halle.

In theorie staan de twee opvattingen helder tegenover elkaar. De 'puristen' zijn van mening dat een schrijver één bepaalde auteur als voorbeeld moet nemen, omdat hij anders een stijl ontwikkelt die een futloze mengelmoes is. De 'eclectici' daarentegen zijn van mening dat een schrijver een keur van de beste auteurs moet navolgen, omdat hij anders geen persoonlijke stijl kan ontwikkelen.⁷ Omdat de grootste groep onder de puristen gevormd wordt door de Ciceronianen - Cicero geldt immers van oudsher als de voornaamste schrijver in de canon van Latijnse proza-auteurs - kan de indruk ontstaan dat de *imitatio*-discussie uitsluitend gaat over de vraag of Cicero de enige proza-auteur is die in de praktijk nagevolgd moet worden. Dit is echter niet het geval. Zo zegt de Ciceroniaan Cortesi niet dat men uitsluitend Cicero moet nabootsen, en erkent de eclecticus Erasmus de bijzondere plaats van Cicero als stijlmodel (wat overigens niet wil zeggen dat Erasmus een onvoorwaardelijke bewondering had voor de stijl van Cicero). De tegenstelling die in de theorie bestaat, vloeit eerder voort uit de opvattingen die gehuldigd worden over de inhoud van het begrip *imitatio*. In dat verband lijken twee kwesties centraal te staan, namelijk de vraag naar de relatie tussen kunst en natuur en de vraag naar wat schrijverstalent precies is. De twee in 1512 en 1513 geschreven brieven van de Platonisten Pico en Bembo kunnen, dankzij hun gedetailleerdheid ter zake, het best als uitgangspunt gebruikt worden om deze theoretische kwestie in het kort nader toe te lichten.⁸

⁷ Informatieve overzichten van de geschiedenis van het *imitatio*-debat zijn: R. Sabbadini, *Storia del Ciceronianismo e di altri questioni letterarie nell'età della rinascenza* (Turijn, 1885); I. Scott, op. cit. (noot 4); H.G. Rötzer, *Traditionalität und Modernität in der europäischen Literatur. Ein Überblick vom Attizismus-Asianismus-Streit bis zur 'Querelle des Anciens et des Modernes'* (Darmstadt, 1979); H. Gmelin, 'Das Prinzip der *Imitatio* in den romanischen Literaturen der Renaissance', *Romanische Forschungen*, 46 (1932), pp. 85-360. Zie voor een volledige beschrijving van alle literaire en cultuur-historische dimensies van het *imitatio*-debat in de Renaissance het klassieke boek van M. Fumaroli, *L'âge de l'éloquence. Rhétorique et 'res literaria' de la Renaissance au seuil de l'époque classique* (Genève, 1980; Parijs, 1994).

⁸ De kunstfilosofische implicaties van de controverse tussen Pico en Bembo zijn goed in kaart gebracht door J.P. Guépin, 'Van Idee naar Idee: De Platoonse achtergrond van het anti-Ciceronianisme', in: *Eigen en vreemd. Identiteit en ontleening in taal, literatuur en beeldende kunst. Handelingen van het 39ste Nederlandse Filologencongres [...]* (Amsterdam, 1987), pp. 281-289.

Pico

Volgens Pico draagt ieder mens in zijn of haar geest een beeld (*simulacrum*) van het door de natuur voortgebrachte ideaal van de beste welsprekendheid (*idea recte loquendi*). Tegelijkertijd is niemand zo rijk begaafd, dat hij of zij de complete belichaming van het ideaal vormt. Het aangeboren beeld van de beste welsprekendheid fungeert als norm die we gebruiken om onszelf en anderen te beoordelen; door ervaring wordt die norm verfijnd en komt de persoonlijke smaak tot ontwikkeling. Op grond van deze gedachten verklaart en rechtvaardigt Pico in zijn brief aan Bembo dat literaire oordelen steeds veranderen en dat het onmogelijk is om vast te stellen dat één bepaalde auteur ronduit de beste is. Tevens rechtvaardigt hij zowel het bestaan van de rijke canon van navolgenswaardige auteurs als het feit dat de literaire kritiek diverse stijlvormen onderscheidt die alle in principe even waardevol zijn: zo kan ieder kiezen en navolgen wat hij het mooiste vindt of wat hem het meeste aanspreekt en bij zich vindt passen.

imitatio, opgevat als het nabootsen van de eigenschappen van één bepaalde schrijver, is volgens Pico tegennatuurlijk, omdat het de ontplooiing van de natuurlijke aanleg dwarsboomt. Wel keurt hij goed dat men zich in het bijzonder toelegt op het imiteren van de eigenschappen van de auteur die men zelf het mooist vindt, al stelt hij wel uitdrukkelijk dat dit de ontplooiing van het eigen talent niet mag belemmeren. Wanneer de praktijk van het schrijven goed wordt beoefend, is het in feite niet meer mogelijk de voorbeeldauteur(s) eenvoudigweg te herkennen. Pico legt deze gedachte uit door de opmerking, dat zelfs bij de (in het onderwijs gebruikelijke) oefening van het parafaseren van een modelauteur de grondtekst wezenlijk wordt veranderd door de leerling. Immers, door het veranderen van de formulering veranderen ook de structuur en de inhoud, en daardoor ontstaat er volgens Pico een wezenlijk andere tekst. Daarnaast benadrukt hij, dat er bij de schepping van kunstproza ook externe factoren een rol spelen, zoals de ouderdom van de schrijver (Cicero's jeugdwerken zijn totaal anders dan zijn latere werken), zijn stemming op het moment van het schrijven, het onderwerp van de tekst en de doelstelling ervan.

Kortom, Pico kent in de literatuur een beslissende rol toe aan het individuele talent. Hij gaat verder uit van een onlosmakelijke band tussen vorm en inhoud van de tekst, en hierdoor is er voor *imitatio* in de betekenis van het navolgen van de herkenbare kenmerken van een auteur (woordkeus, stijlfiguren en dergelijke) nauwelijks een rol weggelegd. In feite kan er, in het verband van Pico's betoog, alleen maar zinvol sprake zijn van *imitatio* als men het begrip opvat als het oefenen in creatief schrijven, met als doel

zijn eigen talent te ontwikkelen.

Bembo

Bembo vat de *imitatio* heel anders op. Zijn voor Pico het talent en het natuurlijk gevoel van de schrijver bepalend voor het gehalte van het kunstproza, voor Bembo is dat de mate waarin de schrijver erin slaagt een model na te bootsen. De reden voor dit verschil is een andere opvatting over de werking van de Platoonse idee van de welsprekendheid. Bembo gaat uit van de gedachte dat de Platoonse ideeën, als onderdeel van het Hogere waarnaar de mens van nature streeft, per definitie buiten het bereik van de mens zijn en blijven. Daarom gelooft Bembo, in tegenstelling tot Pico, niet dat de individuele mens van nature een beeld van de volmaakte welsprekendheid bezit. Om die reden neemt de nabootsing zo'n centrale plaats bij hem in: de nabootsing verschaft ons het stijlgevoel dat we van nature missen. Een schrijver kan pas op eigen benen staan, nadat hij dankzij langdurig nabootsen zijn voorbeeld heeft geëvenaard. Op dat moment treedt de fase in van het 'emuleren', het overtreffen van het voorbeeld. Bembo bestempelt deze fase in zijn brief aan Pico als gemakkelijk in vergelijking met de fase van het evenaren van de voorbeeldauteur.

Bembo's veronderstelling dat de mens geen aangeboren stijlgevoel heeft, betekent dat het begrip *imitatio* in zijn ogen betrekking heeft op alle onderdelen en lagen van het geschrift dat geïmiteerd wordt (*tota forma scriptiois, singulae partes scriptiois, universa structura atque corpus stili*). Dit heeft volgens Bembo tot gevolg, dat men zich bij de *imitatio* noodgedwongen moet beperken tot één auteur. Want als men meerdere auteurs tegelijkertijd zou nabootsen, dan zou men het gehele 'voorkomen' van onderling sterk verschillende teksten, met al hun onderdelen en kenmerken, integraal moeten combineren tot één nieuwe tekst. Bembo legt de onmogelijkheid hiervan uit door een vergelijking te trekken met de architectuur: als men een gebouw maakt, kan men ook niet uiteenlopende gebouwen als voorbeeld nemen en daarbij ieder voorbeeld tot in alle onderdelen en facetten getrouw tot zijn recht laten komen. Anderzijds is het ook onmogelijk om *imitatio* te beperken tot het combineren van de beste kwaliteiten ('onderdelen', zoals Bembo zegt) van verschillende auteurs tot een nieuw geheel. Het beste aan iedere auteur is namelijk steeds de som van alles wat hij te bieden heeft, en volgens Bembo kun je de delen niet scheiden van het geheel. Om die reden heeft volgens Bembo het nabootsen van een keur van auteurs, in de geest van Pico's gedachtengang, niets met creatieve schepping te maken. Bembo vergelijkt een dergelijk eclecticisme met het

maken van excerpten of het links en rechts bedelen om eten.

Bembo is van mening dat de aanstaande schrijver, gedwongen als hij is slechts één voorbeeldauteur na te bootsen, de allerbeste als voorbeeld moet kiezen. Deze opvatting komt eveneens voort uit Bembo's Platoonse uitgangspunt: omdat de Schepper ons van nature het verlangen naar het Hogere heeft gegeven, moeten we onszelf niet tekort doen en meteen het beste volgen. Uit deze gedachte komt ook de elitaire houding voort die kenmerkend is voor Bembo: hij verklaart plechtig dat mensen zonder talent niet mogen schrijven en middelmatige literatuur veroordeelt hij zonder voorbehoud. Ook om die reden vindt hij dat wie schrijven wil, uitsluitend de allerbeste schrijver als model moet navolgen. Het staat voor Bembo vast dat Cicero de allerbeste prozaschrijver is. De bekende bezwaren tegen het absolute gezag van Cicero op het terrein van het kunstproza, zoals zijn breedsprakigheid en het feit dat zijn stijl niet voor alle genres geschikt is, alsmede de kritiek op Cicero's karakter, ontkent Bembo of schuift hij als irrelevant weg.

Na Bembo's uitvoerige, hierboven in essentie weergegeven, uiteenzetting over het navolgen van één model in het algemeen en over Cicero's uniekheid in het bijzonder, is het opvallend dat er aan het slot van het betoog wordt toegevoegd dat de creatieve schrijver uiteraard het recht heeft om bepaalde stijlmiddelen aan andere auteurs dan Cicero te ontlene, indien zulks maar op spaarzame wijze gebeurt (Bembo noemt *sententiae*, vergelijkingen, beschrijvingen, *exempla* en dergelijke). Bembo's houding in dezen lijkt op die van Cortesi. In zijn brief aan Poliziano schrijft Cortesi enerzijds dat Cicero de belichaming is van de Platoonse Idee van de perfecte welsprekendheid, waaruit alle goede schrijvers in het verleden geput hebben, maar neemt anderzijds uitdrukkelijk afstand van de hem door Poliziano toegedichte opvatting dat schrijvers alleen maar goed zijn als ze Cicero nauwgezet imiteren. Zowel Bembo als Cortesi zijn dus van mening dat, alhoewel Cicero als enige auteur moet nagebootst worden, de creatieve schrijver in de praktijk ook elementen aan andere schrijvers mag ontlene.

Erasmus' *Ciceronianus*

Zoals gezegd geldt Erasmus' dialoog *Ciceronianus* van oudsher als één van de kernteksten in het literaire *imitatio*-debat. Dit is eigenlijk niet terecht. Het gaat Erasmus namelijk in de *Ciceronianus* niet op de eerste plaats om de vraag, hoe men stilistisch verzorgd Latijn leert schrijven. Dat onderwerp stelde hij aan de orde in zijn onderwijskundige traktaten (bijvoorbeeld in *De ratione studii* uit 1511), en in zijn rhetorische leerboeken, zoals *De copia*

verborum et rerum (oorspronkelijke editie, 1512; meest uitgebreide editie, 1534) en *De conscribendis epistolis* (1522). De *Ciceronianus* daarentegen is een maatschappijkritische dialoog, waarin Erasmus de Cicero-cultus van de Romeinse academie aan de kaak stelt. In de Romeinse academie speelde Bembo als pauselijke secretaris een vooraanstaande rol. Wat Erasmus stoorde, was dat de Cicero-cultus van mensen als Bembo uiting gaf aan een literair, cultureel en intellectueel elitarisme in een tijd die, in Erasmus' ogen, juist schreeuwde om samenhangigheid onder de intelligentsia ter verdediging van de eenheid en de morele integriteit van de *res publica Christiana*. In het belang van die zaak vond hij het zonde dat talentvolle jonge mensen er alles voor over hadden om op die Romeinse academie tot de kring van intimi te behoren. Erasmus betreurde het ook, dat de Romeinse Ciceronianen de humanisten die de literaire ambities van de Ciceronianen niet deelden, zoals hijzelf of de Franse humanist Guillaume Budé (1468-1540), ook niet als geleerden serieus wilden nemen. Dit belangrijke thema komt vanaf 1517 in zijn briefwisseling aan de orde,⁹ en hij stelt het uiteindelijk, in 1528, voor het hele geleerde publiek aan de orde in de *Ciceronianus*. Zoals Erasmus wel vaker deed in zijn maatschappijkritische teksten (denk vooral aan de *Lof der zotheid*) grijpt hij daarbij naar het wapen van de humor, met alle komische uitvergrotingen van dien.

In zijn dialoog schetst Erasmus een karikaturaal beeld van de Ciceroniaan (*Nosoponus*, de zieke) als een sukkel, die door zijn vrome ontzag voor het Latijn van Cicero nauwelijks toekomt aan het zelf hanteren van Latijn in schriftelijke of mondelinge vorm. Mogelijk heeft Erasmus bij het scheppen van dit personage gedacht aan de Zuidnederlander Christophe de Longueil (1488-1522). Na een brede opleiding in de humanistische geleerdheid gold Longueil bij de noordelijke humanisten als een veelbelovend geleerde. Erasmus betreurde het dat Longueil zich gaandeweg volledig wijdde aan zijn literaire ambities, en zich tenslotte naar Rome begaf met als doel lid te worden van de Romeinse academie. Longueil slaagde hier ten koste van overmatige inspanningen in en overleed kort daarna.¹⁰ De tegenspeler van *Nosoponus* is *Bulephorus* (de raadgever), die als alter ego van Erasmus fungeert. Advies gevend aan de raadtwijfelde Ciceroniaan, legt *Bulephorus* uit wat voor een man de ware Ciceroniaan is: een gewetensvolle

⁹ Erasmus, *Opus epistolarum*, ed. P. S. Allen - H. M. Allen, deel 2 (Oxford, 1910), pp. 470-471; deel 6 (Oxford, 1926), pp. 282, 329, 336 en 345; deel 7 (Oxford, 1928), pp. 95, 167, 194 en 327.

¹⁰ Zie Th. Simar, *Christophe de Longueil. Humaniste (1488-1522)* (Leuven, 1911). Erasmus, *Opus epistolarum* (noot 9), deel 6 (Oxford, 1926), pp. 282 en 337; deel 7 (Oxford, 1928), p. 95. Zie voor Erasmus en Longueil ook beneden, noot 12.

redenaar die in staat is over ieder onderwerp goed te redeneren, zoals een kundige schilder ieder ding en ieder levend wezen met enkele penseelstrepen overtuigend tot leven kan wekken. In dit verband legt Erasmus er veel nadruk op dat de ware moderne Ciceroniaan op de eerste plaats een christen is, die de taak op zich neemt om als leidsman de aangelegenheden en problemen van de hedendaagse maatschappij te bespreken.¹¹ Tevens hekelt hij het anachronisme van de namaak-Ciceroniaan die in woord en gedachte de tijd van de Romeinse republiek schijnt te willen doen herleven.¹² Een van de gedachten die Erasmus in dit verband ontwikkelt, is dat elke schrijver niet alleen uniek is door zijn persoonlijkheid, maar ook door de tijd waarin hij leeft. Deze gedachte geeft aanleiding tot een lange passage, waarin *Bulephorus* en *Nosoponus* de beste auteurs uit de oudheid alsmede vele prominente contemporaine auteurs de revue laten passeren. Van al deze auteurs worden de individuele stilistische en inhoudelijke kwaliteiten opgesomd, al is er niet één bij die beantwoordt aan *Nosoponus'* ideaalbeeld van de Ciceroniaan. Een uitvoerige beschrijving door *Bulephorus* van de goede *imitatio* in het onderwijs, waarbij de aanstaande auteur zijn eigen persoonlijkheid tot uitdrukking leert brengen en een moderne taal en stijl leert hanteren, vormt het slotakkoord van de dialoog.¹³ Als theoloog en opvoeder gold voor Erasmus die welsprekendheid als ideaal, die in eenvoudige woorden de geloofswaarheden verspreidt en die niet zozeer uit is op esthetisch en emotioneel effectbejag, maar eerder op het zedelijk beïnvloeden van het eigentijdse publiek.¹⁴

Negatieve reacties op deze dialoog konden niet uitblijven. Er waren sommige humanisten, onder wie Guillaume Budé, die vonden dat ze niet voldoende geprezen waren in het overzicht van contemporaine auteurs, terwijl anderen gepikeerd waren omdat ze helemaal niet waren genoemd.¹⁵

¹¹ Erasmus noemt dit '*apte dicere*'; zie bijvoorbeeld de *Ciceronianus*-passages op bladzijde 134 en 178 van Erasmus, *Ausgewählte Schriften*, deel 7, ed. T. Payr (Darmstadt, 1972); *Opera omnia Desiderii Erasmi*, deel I, 2, ed. P. Mesnard (Amsterdam, 1971), p. 636, regel 20 en p. 647, r. 32.

¹² Zie hiervoor met name de passage over Christophe de Longueil; *Ausgewählte Schriften* (noot 11), pp. 292-312. *Opera omnia Desiderii Erasmi* (noot 11), pp. 692-697.

¹³ *Ausgewählte Schriften* (noot 11), pp. 332-355. *Opera omnia Desiderii Erasmi* (noot 11), pp. 704-710.

¹⁴ Zie voor een korte formulering van dit ideaal, behalve de *Ciceronianus*, het begin van de *Paraclesis*, Erasmus' voorwoord tot zijn editie van het Nieuwe Testament (1516); *Ausgewählte Schriften*, deel 3, ed. G. Winkler (Darmstadt, 1967), pp. 3-6; Engelse vertaling in J. C. Olin, ed., *Christian Humanism and the Reformation. Selected Writings of Erasmus* (New York, 1975), pp. 93-94.

¹⁵ Zie Scott, op. cit. (noot 4), pp. 31-41.

Twee schrijvers, namelijk de al genoemde Julius Caesar Scaliger en Etienne Dolet, vatten Erasmus' boutade tegen de Ciceronianen op als een preek, en sprongen met morele verontwaardiging op de bres voor Cicero. Scaliger schreef hiertoe twee redevoeringen en Dolet een dialoog, waarin ze Erasmus afschilderen als een rabiante tegenstander van Cicero (wat hij helemaal niet was) en hem belasteren als een man van twijfelachtige rechtzinnigheid in de geloofsleer.¹⁶ De aantijgingen in deze teksten zijn vergezocht en veelal op de persoon gericht. Zij tonen aan hoe controversieel de persoon Erasmus was in de jaren 20 en 30 van de zestiende eeuw, terwijl ze met Erasmus' opvattingen over het schrijven van goed Latijn allen maar zijdelings te maken hebben.

De *imitatio* in de praktijk

De humanisten vonden het scholastieke Latijn niet alleen lelijk en onpersoonlijk, maar ook onbruikbaar. Antieke Latijnse teksten, vaak belangrijk als bronnen van wetenschappelijke studie, zijn nogal moeilijk te lezen voor wie alleen scholastiek Latijn kent. Daarnaast is scholastiek Latijn een technische vaktaal die vooral is toegerust voor geleerde discussies met een hoog abstractieniveau. Dit waren in de ogen van de humanisten twee grote nadelen, omdat voor hen juist de heidense en christelijke teksten uit de oudheid een belangrijke inspiratiebron vormden voor het beoefenen van de wetenschap. Bovendien vonden ze dat geleerden zich niet zozeer met speculatieve discussies moesten bezighouden, maar eerder op een concrete manier zouden moeten nadenken over de problemen in de maatschappij. Daarom wilden ze het Latijn van de scholastiek en de universitaire *disputatio* vervangen door een Latijn waarmee de geleerde meer in staat is om zijn moreel-didactische taak te vervullen in retorische geschriften als dialogen, traktaten in briefvorm en redevoeringen, al dan niet uitgaande van een gefingeerde casus (*orationes, declamationes*). Dat is een van de hoofdredenen waarom de humanisten zo geïnteresseerd waren in de klassieke welsprekendheid,¹⁷ en waarom ze zich voor hun onderwijshervorming met name baseerden op de antieke opleiding van de redenaar. Hun grote

¹⁶ De inhoud van Scaligers twee redevoeringen en van Dolets dialoog wordt samengevat door Scott, op. cit. (noot 4), pp. 42-79.

¹⁷ Het begin van Cicero's *De inventione*, waarin de welsprekendheid als bepalende factor in de vorming van de geciviliseerde maatschappij wordt geprezen, vormde in dit opzicht een inspiratiebron.

leermeester op dat terrein was Quintilianus (1e eeuw n. C.).¹⁸

In het kader van de humanistische onderwijsherziening werd de methode van Latijn leren grondig herzien. Theoretische lesstof in grammatica, dialectica en rhetorica werd sterk gereduceerd ten gunste van een uitgebreid leatuurprogramma van klassieke auteurs (onder wie vanzelfsprekend Cicero) en opstel oefeningen, waarbij het taaleigen en de stilistiek van de klassieke auteurs werden nagevolgd.¹⁹ De opzet daarvan was om de leerling te leren een stilistisch verzorgd, maar ook altijd functioneel geleerdenlatijn te hanteren. De discussie die in de Renaissance over de *imitatio* is gevoerd, had voor een belangrijk deel te maken met de vraag welke randvoorwaarden aan de navolging van de klassieke auteurs gesteld moeten worden met het oog op de functionaliteit van het Latijn. In de ogen van de toonaangevende humanisten komen die randvoorwaarden in wezen neer op de regels die de klassieke rhetorica heeft geformuleerd met betrekking tot de vier stijldeugden: correct taalgebruik (*latinitas*), duidelijkheid (*perspicuitas*), opschik (*ornatus*), en gepast gebruik van de overredingsmiddelen (*decorum*). Zo benadrukken de humanisten dat courante woorden moeten worden gebruikt, dat wil zeggen, woorden die regelmatig voorkomen bij de klassieke auteurs.²⁰ Behalve de woordenschat uit de antieke teksten gebruiken de humanisten waar nodig moderne Latijnse woorden. Dat kunnen bestaande woorden zijn (bijvoorbeeld woorden uit het kerklatijn of het scholastieke Latijn,²¹ of woorden die ze zelf gevormd

¹⁸ Quintilianus besteedt grote aandacht aan de intellectuele en morele vorming van de aanstaande redenaar; zie bv. *Institutio oratoria* (de opleiding tot redenaar), 1, voorwoord, 9-20 (over de innige band tussen welsprekendheid en moraal filosofie); 2, 15 (definitie van de redenaar als een moreel hoogstaand man); 2, 20 (rhetorica is geen waardevrije, amorele overredingskunst); 12, 1 (een groot redenaar is een moreel hoogstaand man).

¹⁹ Zie ter oriëntatie bijvoorbeeld W. H. Woodward, *Desiderius Erasmus concerning the Aim and Method of Education* (New York, 1964; oorspronkelijke editie, 1904). Dit werk bevat o.a. een uitgebreide samenvatting van Erasmus' *De ratione studii* (pp. 162-178).

²⁰ Zie hierover bijvoorbeeld Erasmus in de paragraaf 'de perspicuitate epistolae' (over de duidelijkheid van de brief); *Ausgewählte Schriften*, deel 8, ed. K. Smolak (Darmstadt, 1980), pp. 24-36; *Opera omnia Desiderii Erasmi*, deel I, 2, ed. J.-Cl. Margolin (Amsterdam, 1971) pp. 217-221.

²¹ Zie hierover Hallbauer, op. cit. (noot 6), p. 12. In het algemeen is er op tal van terreinen, zowel bewust als onbewust, sprake van een vanzelfsprekende continuïteit van het middeleeuwse Latijn in de Renaissance; zie hierover ter inleiding bijvoorbeeld F. Blatt, 'Die letzte Phase der lateinischen Sprache', *Archivium Latinitatis mediæ ævi* 40 (1975-1976), pp. 65-75; J. IJsewijn, 'Mittelalterliches Latein und Humanistenlatein', in: A. Buck, *Die Rezeption der Antike. Zum Problem der Kontinuität zwischen Mittelalter und Renaissance* (Hamburg, 1981), pp. 71-83. Zie voor het Latijn in de natuurwetenschappen L. Olschki, *Geschichte der neu sprachlichen wissenschaftlichen Literatur. Zweiter Band, Bildung und*

hebben met behulp van de middelen die het Latijn daartoe ter beschikking staan (bijvoorbeeld leenwoorden of neologismen gevormd met behulp van prefixen en suffixen).²² Wat de humanisten in dit verband dikwijls en vastberaden afwijzen is star classicisme, zoals bijvoorbeeld de weigering van de Ciceronianen om christelijke woorden voor christelijke begrippen te gebruiken,²³ het archaische taalgebruik van de 'Apuleianen',²⁴ of het voortdurend gebruiken van antieke bezweringsformules (bijvoorbeeld *hercle, mecastor, edepol*).²⁵ Onder de 'classicisten' kunnen we ook de auteurs rekenen die zich met veel succes toegedden op de literaire navolging van de klassieken, zonder bereid te zijn modern Latijn te hanteren om te communiceren met tijdgenoten. Zo vertelt Erasmus in zijn *Apophthegmata* over zijn mislukte bezoek aan de Florentijnse historiograaf Bernardus Oricularius of Oricellarius (Giovanni Rucellai; 1449-1514). Deze Italiaanse humanist schreef historische werken in volmaakt Sallustiaanse stijl, maar was niet bereid om met Erasmus een gesprek in het Latijn te voeren.²⁶

Daarnaast wordt benadrukt dat men niet één bepaalde stijl (bijvoorbeeld de breedvoerige stijl van Cicero's redevoeringen) moet hanteren, maar zijn stijl zo goed mogelijk moet afstemmen op het onderwerp, de omstandigheden van tijd en plaats, en de personen tot wie men spreekt of schrijft.²⁷ Dit houdt in dat men de diverse stijlregisters

Wissenschaft im Zeitalter der Renaissance in Italien (Leipzig, 1922; herdruk Vaduz, 1965), pp. 64-111 ('Das Latein als wissenschaftliche Sprache im Zeitalter der Renaissance'). Zie voor het doorwerken van middeleeuwse syntaxis en woordkeus bij de humanisten bijvoorbeeld de detailstudies van T. Tunberg over Lorenzo Valla (1407-1457) in: *Humanistica Lovaniensia* 37 (1988), pp. 30-78; 39 (1990), pp. 48-53; *Mittellateinisches Jahrbuch* 26 (1991), pp. 150-185.

²² Zie bijvoorbeeld de 'Listes annexes récapitulatives' in R. Hoven, *Lexique de la prose latine de la Renaissance* (Leiden, 1994), pp. 389-427.

²³ Zie hierover Hallbauer, op. cit. (noot 6), pp. 20-24.

²⁴ Zie bijvoorbeeld Erasmus in de paragraaf 'de perspicuitate epistolae' (over de duidelijkheid van de brief); *Ausgewählte Schriften* (noot 20), p. 26; *Opera omnia Desiderii Erasmi* (noot 20), p. 218. Zie over de 'Apuleianen' ook Hallbauer, op. cit. (noot 6), pp. 16-17.

²⁵ Zie hierover Hallbauer, op. cit. (noot 6), p. 17.

²⁶ *Apophthegmata*, boek 8; in: *Erasmi Opera omnia*, ed. J. Leclerc, vol. 4 (Leiden, 1703; herdruk Londen, 1962), kol. 363 DE. Hieraan verwant is de bijvoorbeeld door de Spaanse grammaticus Franciscus Sanctius (Francisco Sánchez de las Brozas; 1523-1601) vertegenwoordigde opinie dat het spreken van Latijn de taal corrumpeert; *Minerva, seu de causis linguae latinae commentarius* (1587); ed. Amsterdam, 1809, pp. 1032-1036; *Minerve ou les causes de la langue latine*, ed. G. Clérico (Lille, 1982), pp. 388-392.

²⁷ Zie hierover bijvoorbeeld Erasmus in de paragraaf 'de habitu epistolae' (over de stijl van de brief); *Ausgewählte Schriften* (noot 20), pp. 36-42; *Opera omnia Desiderii Erasmi* (noot 20), pp. 222-224. Zie ook Erasmus' opmerkingen over 'apte dicere' in de *Ciceronianus* (noot 11).

(lage, midden en hoge stijl) moet kennen en weten moet hoe en wanneer ze kunnen worden toegepast. In de onderwijspraktijk betekent dit dat een qua auteurs en genres heel gevarieerd leatuurprogramma doorlopen moet worden,²⁸ in combinatie met retorische opsteloevingen, zodat de leerling zich erop toe kan leggen steeds op passende wijze te schrijven. In dit verband wordt er in de literaire kritiek doorgaans afkeurend gereageerd wanneer een auteur bij het schrijven niet verder komt dan het onberedeneerd imiteren van woorden en zinswendingen uit de voorbeeldauteurs, iets wat men plagiaat noemde.²⁹ Een andere veelgenoemde fout is de *mala affectatio* of de misplaatste navolging van bepaalde stijldeugden. Hieronder valt bijvoorbeeld het overmatig toepassen van de Ciceroniaanse *clausulae* (bijvoorbeeld *esse videatur*). Een veel voorkomende vorm van *mala affectatio* in de zeventiende eeuw was de overdreven navolging van de bondige, Lipsiaanse stijl.³⁰

In de bovenstaande opmerkingen over de *imitatio* in de praktijk is steeds sprake geweest van humanisten die ervan uitgingen dat elegantie en functionaliteit bij het schrijven van Latijn moeten samengaan. Daarnaast waren er geleerden die zich zuiver pragmatisch opstelden. Voor hen was de autoriteit van de grammatica en van het klassiek Latijnse taaleigen in de praktijk veel geringer. In wezen hielden zij zich bij het, vanuit humanistisch standpunt gezien, barbaarse en ondoelmatige gebruikslatijn van de universiteit, dat de humanisten probeerden te verbeteren (bijvoorbeeld Rudolf Agricola [1444-1485] in een brief aan Alexander Hegius),³¹ of dat ze ridiculiseerden (bijvoorbeeld de bekende *Epistulae obscurorum virorum* uit

²⁸ Zie bijvoorbeeld J. L. Vives, *De tradendis disciplinis* (Het onderwijs in de wetenschappen), boek 4, hoofdstuk 4 (over de *imitatio*), in: *Opera omnia*, ed. Majansius, deel 6 (Valencia, 1785; herdruk Londen, 1962), pp. 361-368.

²⁹ Bijvoorbeeld de eclecticus Poliziano, in zijn brief aan de Ciceroniaan Cortesi, signaleert dit gebrek, als hij spreekt over schrijvers die, levend als bedelaars, links en rechts woordjes en zinsneden compileren uit boeken die ze toevallig tegenkomen, en alles onoordeelkundig en zonder smaak bij elkaar flansen (we zagen hierboven dat Bembo het beeld van de bedelaar gebruikt om de werkwijze van de eclecticus te beschrijven). Dit slechte imiteren duidt Poliziano ook aan door middel van de beeldspraak van de aap die de mens imiteert. Zie over het 'plagiaat' Hallbauer, op. cit. (noot 6), p. 14-15. In de bronnen voor het humanistische rhetorica-onderwijs wordt ook gewezen op het risico dat de opsteloeving kan verwateren tot het louter verzamelen van woorden en zinswendingen uit de voorbeeldauteurs; zie bijvoorbeeld M. van der Poel, *De declamatio bij de humanisten* (Nieuwkoop, 1987), p. 80, over het Straatsburgse gymnasium in het midden van de zestiende eeuw.

³⁰ Zie Hallbauer, op. cit. (noot 6), pp. 18-20.

³¹ R. Agricola, *Lucubrations aliquot* (Keulen, 1539; herdruk Nieuwkoop, 1967), pp. 187-191; met name p. 189.

1517). Maar ook in de zeventiende en de achttiende eeuw, nadat de humanisten het onderwijs helemaal veroverd hadden, zijn er nog velen die zich niets gelegen willen laten liggen aan de Latijnse grammatica en de klassieke woordenschat. Zo boekstaft Hallbauer dat een aantal geleerden in zijn tijd vond dat het gemakkelijker was om 'iurista', 'burista' en 'lansmannus' te zeggen in plaats van 'iurisconsultus', 'agricola' en 'civis'; ook noteert Hallbauer voorbeelden van Duitse constructies die letterlijk in het Latijn worden 'vertaald'.³²

Conclusie

De discussie rond de *imitatio* in het Latijnse proza van de Renaissance heeft op de eerste plaats betrekking op het onderwijs, meer bepaald op de vraag hoe men stilistisch verzorgd en functioneel Latijn kan leren schrijven. Op dit terrein van de praktische beoefening van de taal bestonden gedurende heel de Renaissance diverse standpunten over de kwestie of, en zo ja, in welke mate de humanistische vernieuwing van het Latijn nodig en gewenst was. Daarnaast moet de discussie rond de *imitatio* geplaatst worden in een algemeen cultuur-historisch kader. Twee punten zijn in dat verband aan de orde geweest. In de brieven over *imitatio* van Poliziano, Cortesi, Bembo en Pico is er vooral sprake van een theoretisch debat, dat handelt over de vraag hoe de relatie tussen kunst en natuur is en wat de positie van de creatieve kunstenaar is. In Erasmus' *Ciceronianus* en de polemische reacties daarop van Dolet en Scaliger gaat het vooral om een culturele en intellectuele controverse, waarbij het maatschappelijke nut van de literaire Cicero-cultus in het geding is.³³

³² Bijvoorbeeld 'scit se invenire in homines' (er weiss sich in die Leute zu finden); 'dare alicui rectum' (einem Recht geben); 'alicui aliquid post dicere' (einem etwas nachsagen); 'nihil servare de aliquo' (nicht von einem halten); Hallbauer, op. cit. (noot 6), pp. 10-11.

³³ Het onderzoek dat de basis vormt van dit artikel werd mogelijk gemaakt dankzij een beurs van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.